

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.7) «17»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.6.298>

Ігор Сапожников*

БУДІВНИЦТВО ТА ХАРАКТЕРИСТИКА АДЖИДЕРСЬКО–ОВІДІОПОЛЬСЬКОГО ФОРТУ ЗА КАРТАМИ 1793–1798 РР.

Анотація: У статті деталізований та проілюстрований процес створення Аджидерсько-Овідіопольського форту на базі планів і карт 1793-1798 рр. Розповідається про проектанта Ф. де Волана й інших керівників будівництва, визначені етапи зведення та надана загальна характеристика названого об'єкту з точки зору фортифікаційної науки. Підкреслено, що одночасно поруч зводилася низка споруд бази та пристань для Дністровської ескадри Чорноморського Гребного флоту, а також Соляний магазин, карантин та інші інфраструктурні об'єкти міста. Крім того, автор проаналізував, атрибутував та уточнив датування рапортів, карт і планів, які склав в Аккермані у 1793 і 1797 рр. французький інженер на османській службі Ф. Кауффер.

Ключові слова: Аджидерсько-Овідіопольський форт, етапи зведення, проєктант і будівничі, загальна характеристика, плани та карти 1793-1798 рр.

Постановка проблеми. Не дивлячись на спеціальні історичні розшуки та проведення розвідувальних археологічних досліджень, історіографія Аджидерсько-Овідіопольських укріплень¹ має прогалини щодо визначення загальних фортифікаційних характеристик, типу основної споруди й у низці інших моментів². З останніх менш відомими є етапи зведення як укріплень, так і прилеглої інфраструктури (бази Дністровської ескадри, Соляного магазину, карантину й ін.), оскільки нечисленні опубліковані картографічні джерела здебільшого є не поетапними будівельними планами, а загальними проектами та їх ескізами³. Що стосується визначення категорії, до якої

* Сапожников Ігор Вікторович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, член Національної спілки краєзнавців України (м. Чорноморськ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>; e-mail: ssappog5@gmail.com

¹ Аджидер (Гаджидер) перейменували на Овідіополь у першій половині 1795 р. – Прим. автора.

² У статті не розглядається картографія та хід будівництва міста Гаджидер (Аджидер) – Овідіополь, оскільки ця тема заслуговує на спеціальне дослідження у ширших хронологічних межах.

³ Овидіополь // Военная энциклопедия Сытина. Т. 17. Санкт-Петербург, 1914. С. 90-91, план «Крепость Овидіополь в 1796 г.»; Сапожников І.В., Аргатюк С.С., Судник С.В. Перші наукові розкопки Аджидерської фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. Київ, 2014. С. 207-208; Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожников І.В. Аджидер-Овидіополь: очерки по археології і історії города і крепости. Одеса: Апрель, 2015. 312 с.

належить ця пам'ятка російської прикордонної фортифікації, то її проєктант, голландець за походженням Франц де Волан користувався терміном «форт» або «укріплення» (з озброєним палісадом, пороховим і продуктовим складами та передовими спорудами для захисту рейду)⁴. Відомий французький інженер-фортифікатор на османській службі Ф. Кауффер у 1797 р. навіть здалеку впізнав у ньому лише «редут або форт» (рис. 6).

Стан наукової розробки проблеми. Так чи інакше, дослідники Аджидера-Овідіополя змушені досі користуватися доробком анонімного професійного фортифікатора імперської школи, який у 1914 р. зауважив: «За проєктом треба було звести: з боку сухопуття бастионний фронт з ламаною куртиною при подвійних фланках і перпендикулярні берегу тенальні фронти. Ці три сторони мали оточити сухим ровом з прикритим шляхом, у вхідних і вихідних плацдармах якого звести барбетні батареї. Збоку лиману вздовж краю урвища мав йти невисокий ламаний вал; нижче – подвійний вал кремальєрного типу з ділянками сухого рову (в інших місцях – урвища) із кавальєром позаду тієї частини валу, яка видається вперед; біля урізу води мав бути виступаючий у лиман бастион з батареями для настільної оборони [гарматного вогню] водного плеса. Усі фортечні конструкції земляні. Проєкт виконаний до 1796 р., до того часу в фортеці звели: магазин на 30 тис. чверт., кордегардію [караульне приміщення], кам'яні казарми й ін. Поблизу влаштована пристань для Гребного флоту»⁵.

Радянські військові вчені додали до цього небагато, точніше – нічого суттєвого: «Овідіопольська фортеця – кам'яно-земляна оборонна споруда з бастионами, звернутими до сухопуття і до моря [так в оригіналі]. З суші фортеця була оточена ровом». Одним з її головних завдань було «прикриття в Дністровському лимані будівництва передової гавані для Дунайської [Дністровської – див. нижче] військової флотилії з метою оборони Очаківської області від турецьких набігів»⁶.

Однак, ще у березні 1800 р. генерал-інженер і картограф П. Сухтелен піддав різкій, але професійній критиці те, що побачив на власні очі: «Овідіополь збудований гарним постом проти Аккерману і твердим пунктом біля гирла Дністровського лиману... Будучи занадто великим для свого призначення, він потребує чималого гарнізону достатньої артилерії, а очікувана користь від такого значного об'єкту в не найкращому місці ніколи не буде відповідати витратам на його утримання. Притому ця фортеця своїми розташуванням і профілями слабша за усі нові. Обороняти її у нинішньому стані неможна, навіть якщо вона і буде [відповідно] озброєна. Кинути її також неможна, бо вона велика за розмірами і зможе при нагоді послужити ворогу готовим притулком, а довести її до ладу важко. Іншого виходу не бачу, як зайняти на березі який-небудь невеликий куток, понадійніше його облаштувати, залишити ті лінії, які до цього предмета здатні, а інші закопати. Напевно це буде легше та зручніше, ніж залишити Овідіополь таким, який він є»⁷.

⁴ Де-Волант Ж.Ф. Очерк моей службы в России. Одесса: Одесский порт, 1999. 136 с.

⁵ Овидіополь... С. 90-91.

⁶ Овидіопольская крепость // Советская военная энциклопедия / Н.В. Огарков (пред. редкол.). Т. 6. Москва: Воениздат, 1978. С. 6.

⁷ Сапожников И., Аргатюк С. Из истории крепостей Северного Причерноморья: 1797-1812 гг. // Архив. Історія. Сучасність. Вип. 2: Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса. Одеса, 2016. С. 286. Крім того, автор через малі глибини піддав сумніву військові мореплавні перспективи усього Дністровського лиману.

До цього можна додати інші зауваження очевидців щодо недоліків конструкції та стану форту, але більшість з них зроблена після його скасування як військового об'єкту в 1813 р. Посол Сардинії Л.Б. Розро де ла Турбіа, оглянувши Овідіопольські укріплення у 1796 р., зазначив: «на узвишші були влаштовані окопи для захисту хлібних складів: три батареї ярусами спускались до рівня лиману... Усе це називають фортецею, але по суті – це ніщо»⁸.

Що стосується пізніших досліджень означених вище проблем, то спеціально вони розглядалися лише у вже згаданій монографії й у низці інших статей І. Сапожнікова. Публікації невідомих раніше картографічних матеріалів інших сучасних дослідників проаналізовані в основній частині роботи.

Основна частина. Спочатку торкнемось етапів будівництва Аджидерського форту та наведемо перелік його керівників. Наразі безпосередніми будівничими форту слід вважати військових інженерів: у 1792 р. – Ф. де Волана; у 1793 р. – Ф. де Волана і (або) Ф. Кайзера; у 1794 р. – А. фон Дерплатена, А. Домкова, але можливо й Є. Ферстера; у 1795 р. по 27.07.1799 р. – Є. Ферстера. Крім того, Є. Ферстер був першим комендантом фортеці та навіть поліцмейстером міста Овідіополь з 1796 по 24.03.1797 рр.⁹ Про автора проекту Ф. де Волана вже йшлося, а наступну за значенням роль зіграв Єгор Ферстер, якого в аджидерській фортифікаційній епопеї назвали «першим героєм другого плану»¹⁰. Його біографія непогано відома, а під час перебування тут, будучи командиром Інженерної команди в Овідіополі, він мав спочатку звання прем'єр-майора, а з 1797 р. – підполковника. Звання полковника він отримав 10.02.1799 р., за чотири з половиною місяці до його першої відставки. Був звільнений за «незнання служби та по цей час незнання форми рапортів»¹¹.

За літературними даними, процес будівництва виглядає непостійним з перервами та зупинками, що було викликано нестабільними фінансуванням, постачанням будівельних матеріалів і браком робітників. Перші земляні роботи біля Аджидеру розпочалися під керівництвом Ф. де Волана ще у вересні 1792 р. Офіційне закладання форту відбулось 25 червня 1793 р., а будівельниками були солдати чотирьох батальйонів Олександрівського та Троїцького піхотних полків, яких з берега Дністровського лиману відвели на зимові квартири у вересні 1793 р. Навесні 1794 р. роботи поновили і навіть прискорили через загрозу очікуваної війни з Османською імперією. З березня по липень 1795 р. сюди привезли кілька гармат важкої артилерії. Успішне завершення зведення низки нових південних фортець, у тому числі Овідіопольської, відзначив спеціальний указ імператриці Катерини II від 4 грудня 1795 р.

Щоправда, при цьому деякі запроектовані на ній об'єкти залишились недобудованими, а інші продовжували активно зводити, особливо у 1796 р., після чого, з 1 січня наступного року фортецю передали у підпорядкування Чорноморського адміралтейства. Таке рішення обумовлювалось ще й тим, що поруч з фортом з 1792 до кінця

⁸ Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожніков І.В. Аджидер-Овідіополь... С. 111.

⁹ Ibid. С. 98-99, 103.

¹⁰ Інтернет-сайт «Exteam експедиція 53». URL: <http://www.exteam.com.ua/ru/istoriya/153-egor-khristianovich-ferster-pervyj-geroj-vtorogo-plana.html>

¹¹ Безотосный В., Айсфельд О. Ферстер (Förster, Foerster von) Егор // Энциклопедия немцев России 2017. URL: <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/5877>

1806 рр. базувалося військово-морське формування – Дністровська ескадра Чорноморського Гребного флоту, кораблі якої зимували у глибших і краще захищених гаванях Миколаєва та Гаджибея-Одеси¹².

Новий та останній етап будівельних і ремонтних робіт в Овідіюполі пов'язаний з початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Фактів щодо нього небагато, але в опублікованій «Виписці з отриманих Інженерною експедицією з приморських фортець донесень інженерних команд про приведення цих фортець до оборонного стану» № 57 від 21.12.1807 р., повідомлялось: «В Овідіюпольській. У фортеці бруствери, банкети, амбразури, валганки, гласиси і в ровах ескарпи і контрескарпи в місцях, що осипалися, виправлені і де була в тому потреба, обкладені дерном».

У відомості, доданої до рапорту (з Херсону) підполковника артилерії О. Паскевича на ім'я «адмірала, Миколаївського і Севастопольського військового губернатора, командуючого Чорноморським флотом і портами, кавалера і маркіза де Траверсе» від 21.07.1808 р. йдеться, що з 75 наявних в Овідіюполі гармат 31 «не поставлена на бастіонах через те, що фортечні стіни, бастіони й амбразури покривають кам'яною та дерною одежою». Виставлені гармати знаходяться у бойовому стані: по валах усієї фортеці – 13; на надводній батареї Св. Миколая – 5; у Середньому укріпленні Св. Катерини – 6; у фортеці на бастіоні Св. Олександра – 5; у фортеці на бастіоні Св. Костянтина – 6 (загалом 44). Завдяки цьому документу, який зберігається у Державному архіві Миколаївської області¹³, ми не лише дізналися про доволі значні за обсягом ремонтні роботи, але й про факт, що всі батареї та бастіони форту мали свої назви, присвоєні на честь християнських святих, а насправді – членів імператорської родини Романових. Крім того, це перший відомий вичерпний перелік доволі значної артилерії Овідіюполя. Для порівняння відзначимо, що у той же час на озброєнні інших фортець перебувало: в Одесі – 93 (без лафетів – 91); Очакові – 59 (13); Березані – 22; Кінбурні – 105 (26) гармат, мортир та єдинорогів різних калібрів¹⁴.

Слід підкреслити, що порівняно недавно у нашому розпорядженні не було копій поетапних планів виконаних робіт та окремих об'єктів¹⁵. Однак у середині 2018 р. архітектор А. Ізотов люб'язно надав три копії карт і планів, які зберігаються у Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Заболотного (Київ). Зображення двох з них частково опубліковані у контексті дослідження історії Дністровської ескадри¹⁶, але цього разу найцікавішим для нас є «План Гаджидерських укріплень з показанням робіт,

¹² Аргатюк С., Сапожников І. Дністровська ескадра Чорноморського гребного флоту та її командир Христофор Бернард де Граве // Старожитності Лукомор'я. 2020. № 1 (1). С. 100-114. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.1.14>

¹³ Сапожников І., Аргатюк С. Из истории... С. 287.

¹⁴ Ibid. С. 279-282.

¹⁵ Крім малюнку-реконструкції гауптвахти: Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев: Наукова думка, 1984. С. 73.

¹⁶ «Генеральный план Овидиопольской крепости и предместия оной с показанием около крепости местоположения и нивелировки оной на 750 саж. Снят при Овидиопольской инженерной команде 1798-го году августа 5-го дня. Подписал: инженер-полковник и кавалер Ферстер. М: 100 саж. в дюйме (Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). Ф. 349. Оп. 27. Спр. 24); «Планы, прорезы и фасады казарм для морских служителей» та «План, прорезы и фасады Овидиопольского соляного магазина и офицерской связи при нем». Сочинен при Овидиопольской инженерной команде июля 25 дня 1798 году. М: 25 саж. в дюйме. Подписал инженер-подполковник и кавалер Ферстер» (РДВІА. Ф. 349. Оп. 27. Спр. 31).

проведених з 1-го листопада 1793 по 1 листопада 1794 рр.». Хоча кольори на наявній копії відсутні, зазначимо, що на документі є приписка, яка дає певні уявлення про хронологію будівництва частини об'єктів: «Вкрите червоною фарбою показує, що зроблене на укріпленнях у нинішньому 1794 р. Жовтою фарбою – те, що потрібно завершити. А червоною фарбою вкриті Адміралтейські будівлі та водопровід, які знову призначені до будівництва»¹⁷.

Згідно цього документу, на 01.11.1794 р. в самій фортеці відсутні: кам'яні казарми з офіцерським павільйоном, будинок коменданта та пороховий погріб (рис. 1). Як було сказано, на той момент не був зведений «водогін з фонтанами» від урочища Кирнички, який не з'явився у 1898 році (Рис. 2) і пізніше. За межами фортеці ми бачимо низку неназваних будівель різного розміру (понад 20) на нижній терасі на південь від форту, а в межах і поруч із запланованим, але так і не збудованим Адміралтейством: правління Дністровської ескадри (рис. 1, 1), будинок морського начальника (рис. 1, 2), два офіцерські будинки (рис. 1, 3), дві казарми для мешкання морських службовців (рис. 1, F), казарми морських службовців (рис. 1, 4; рядових – ?), а також «запланована [військова] пристань» (рис. 1, підпис). Щодо цього ж району в експлікації є пояснення: «позначене пунктирами укріплення належить для огороження будівель морського відомства» (рис. 1). Ще південніше показані «амбари для солі» (Соляний магазин) з окремою пристанню (рис. 1, 5). І на останок слід сказати, що на цьому плані на лівому березі долини балки Аджидерської навпроти форту літерою «І» означені декілька кварталів будівель, підписаних як «казарми, зведені у 1792 р. Олексопольським піхотним полком» (рис. 1), а поруч з ними на південь «будинок для полкового начальника»¹⁸.

Переходячи до наступного плану, датованого 5 серпня 1798 р., зауважимо, що з часу складання попереднього плану минуло майже 5 років, але за цей час частина будівель і споруд стали старими – «інженерні землянки» (рис. 2, 3), «адміралтейські будівлі» (рис. 2, 13), «військові глинобитні казарми і землянки» (Олексопольського полку; рис. 2, 22); інші зникли»; другі об'єкти – були «незавершеними» (кам'яний колодязь на нижній батареї; рис. 2, 9), а окремі («пристань для гребних суден») – «відновленими» (рис. 2, 15). З нових комплексів споруд звернемо увагу на огорожений карантин з окремою пристанню (рис. 2, 17), а також містки через топку низовину Аджидерської балки (рис. 2, 18).

Також скажімо, що два об'єкти були позначені на плані однією цифрою – 27: шлях «з Тирасполя в Одесс» (рис. 2, 27a), а тлумачення другого (чималої за площею огороженої ділянки на нижній терасі берега лиману з двома будівлями і садком) відсутнє в експлікації

¹⁷ «План Гаджидерских укреплений с показанием проведенных работ ноября с 1-го 1793-го года по первое ноября 1794 года. Покрытая красною краскою значит, что сделано в нынешнем 1794-м году при укреплениях. Желтою краскою, что следует окончить. А красною краскою покрытая Адмиралтейское строение и водопровод назначаются вновь к построению. М: 50 саж. в дюйме. Подписал: Инженер-подполковник Франц Деволант. Копировал: первого класса кондуктор Гаврила Валуев» (РДВИА. Ф. 349. Оп. 27. Спр. 23).

¹⁸ Вочевидь командира цього полку, полковника Г. Гагенмейстера, який пізніше отримав земельну дачу на неподалік, а саме на р. Акаражі з центром у нинішньому селі Великодолинське. Див.: *Аргатиюк С., Сапожников І.* Генерал Г.А. Гагенмейстер та заселення околиць Хаджибея-Одеси в кінці XVIII ст. // Південний захід. Одесика 2020. Вип. 29. С. 39-40 й ін. Ще далі на південь на плані є «квартали, за якими слід збудувати місто», біля них «церква» (зведена чорноморськими козаками – ?), а також нова «церква Св. Георгія» серед «нині наявних будівель жителів» (під літерою «Н»).

(рис. 2, 27). Втім, саме вона описана в літературі: «На нижній терасі, вздовж берега розміщувались невеликі будинки та землянки будівельників. Найбільша будівля була зведена для інженера Є.Х. Ферстера. Біля неї був облаштований невеликий садок»¹⁹.

Отже, описані плани дають доволі повне уявлення про динаміку будівництва форту і навколишніх споруд у 1792-1798 рр. Хоча, як зазначалось вище, деякі роботи мали місце пізніше, Дністровська ескадра припинила своє існування на початку 1807 р., а фортеця у 1813 р., після 1798 р. на них навряд чи велись інші будівельні роботи, крім ремонтних.

Обидва плани дозволяють виправити помилку 20-річної давнини. Тоді, не маючи відповідної інформації, автор разом з Л. Білоусовою написав, що зиму 1804-1805 рр. (коли більшість кораблів з командами була відсутня; див. вище) новоприбулі до краю німецькі колоністи змушені були провести в Овідіопольській фортеці в «морських казармах» у нестерпних умовах. Останні призвели до масових захворювань і смертей, а також до втручання в ситуацію градоначальника Одеси Е. де Рішельє, який навесні 1805 р. особисто приїжджав до мешканців казарм²⁰.

Тепер ми напевне знаємо, що насправді ці казарми знаходились за межами форту, приблизно в 0,7-1,0 км на південний схід від нього, входячи до комплексу споруд Дністровської гребної ескадри (рис. 1, F, 4; рис. 2, 14), тобто приблизно між провулками Рибний і Довженка сучасного селища Овідіополь.

Оскільки одним із завдань цієї статті є аналіз матеріалів, які стали відомі або були опубліковані протягом останніх 10 років, розглянемо два картографічних документа з зображеннями Аджидерських укріплень. Перший з них опублікований під назвою «Карта глибин Дністровського лиману і протоків» і на ньому показані два гирла – Стамбульське або Константинопольське (на карті «Мусульманське») та Очаківське («Московське»). Назви міст і фортець – Паланка (Palanka), Аккерман (Akkerman), Аджидере (Hacidere або Acidere) наведені на ній білінгвою, тобто продубльовані латиницею²¹ (рис. 3-5). Треба зазначити, що топограф проводив частину зйомок з човна (судячи з наявності глибин лиману), а в цілому документ слід оцінити як схематичний компасний та оковимірювальний план. Що стосується Аджидерських укріплень, то на цьому плані ми бачимо їх частину на початковій стадії будівництва (рис. 5), вірогідно, це північно-західний кут верхнього форту, що, виходячи зі сказаного вище, дає підстави більш-менш надійно датувати документ другою половиною 1793 р.

Другим є план або ескізний малюнок Аджидерського редуту (рис. 6), який входить до складу «Рапорту інженера Кауффера про стан прикордонних фортець...» 1797 р.²² Документ опублікував д.і.н. А. Красножон з таким поясненням: «цей нарис [начерк] міг бути створений лише при візуальному спостереженні інженером через підзорну трубу (з піднесеної точки, з однієї з веж цитаделі [Аккерманської фортеці]) за ходом будівництва Овідіополя з протилежного берегу [Дністровського лиману]... Причому підготовка цієї

¹⁹ Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья... С. 157.

²⁰ Білоусова Л.Г., Сапожников І.В. Розвиток краю у ХІХ – на початку ХХ століть: 1803-1917 рр // Сапожников І.В. (наук. ред.), Левчук В.В. (відп. ред.). Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району. Одеса: Астропринт, 2005. С. 143, 431-433.

²¹ Серета О. Аджидере / Хаджидере: до питання османської назви селища Овідіополь // Чорноморська минувшина. 2020. Вип. 15. С. 11-16.

²² РДВІА. Ф. 424. Оп. 1. Спр. 225.

схеми в його положенні спостерігача могла бути здійснена лише під час підготовки [виконання] проектних робіт в Аккермані влітку 1793 р.»²³.

Незабаром було зазначено, що, виходячи з аналізу планіграфії форту та динаміки його зведення, документ міг бути створений восени 1797 р. у ході відрядження інженера до Молдови та Буджаку²⁴. Про останнє маємо такі відомості. 2 вересня з російського консульства в Ясах доповіли: «Прибув з Царьграду французький емігрант інженер Коуфер, який, кажуть, мав наказ Порти оглянути стани прикордонних фортець... [Він вже] рушив до Хотина, а звідти поїде в інші місця по тому ж предмету». 2 листопада 1797 р. австрійський консул Маркеліус повідомив, що, повертаючись до Стамбулу, Яси відвідав «пан фон Кауффер, який як інженер обстежував фортеці вздовж кордону з Росією – Хотинську, Аккерманську й ін.»²⁵.

На думку автора, для прояснення ситуації важливою є віднайдена, атрибутована й опублікована А. Красножоном анонімна «Записка про фортецю Аккерман», яку без сумніву написав Ф. Кауффер²⁶. Хоча Овідіополь напряду в ній не називається, а лише мається на увазі, цей документ є важливим у контексті розуміння походження описаного вище плану Дністровського лиману: «росіяни вже збудували три нових плацдарми від Очакова до Бендер на березі Чорного моря і ріки [Дністра і лиману], не рахуючи інших земляних і дерев'яних споруд». «У Бендерах мене запевняли, що понад 5000 плотів колод для палісадів і для [іншого] будівництва пропливли, сплавляючись Дністром, під стінами цієї фортеці»²⁷.

У рапорті є опис дністровсько-чорноморських піщаних кос, а також підтвердження можливості виконання топографічних робіт за допомогою човна, а не тільки з веж Аккерманської фортеці: «Зазначу, що у низі Дністра є острів, що облямовує озеро і відокремлює річкові води від морських. По обидва боки острова є два гирла, які є єдиними проходами для тих, хто спускається або піднімається вгору річкою. Гирло з боку російських земель непридатне для судноплавства через малу глибину, користуються лише другим проходом. Глибина його від 9 до 13 футів, в 300 туазах [≈600 м] від острова з боку озера знаходиться витягнута мілина або банка, там глибина сягає лише 5-6 футів. Таким чином, усі судна, що виходять і входять до річки, мають турбувати землі Туреччини. Було б корисно збудувати там на місці форт, який керував би цим проходом. Я хотів також оглянути острів, але російський пост [варта], яка вже була там розташована, змусила мій екіпаж повернутися до човна, тому я не зміг нічого виміряти, єдине, що я помітив, що він був в основному низький, піщаний і неширокий; здається, цей острів схожий на великий шлях, гідний для переходу від одного до іншого кордону двох імперій»²⁸.

²³ Красножон А.В. Фортеці і міста Північно-Західного Причорномор'я. Одеса, 2018. С. 254, рис. 165, див. також С. 165.

²⁴ Сапожников И. Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797-х гг. Tyragetia 2016. Vol. X. № 2. С. 77.

²⁵ Ibid. С. 77.

²⁶ РДВІА. Ф. 450. Оп. 1. Спр. 820. Час збирання матеріалів до цієї записки автор відніс до 1794 р. Див.: Красножон А.В., Драгомирецький А.А. Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. // Stratum plus. 2015. № 5. С. 319.

²⁷ Красножон А.В., Драгомирецький А.А. Аккерманская крепость... С. 325-326 та ін. Про сплави колод для Аджидера цією рікою є неодноразові згадки і повідомлення і у російських джерелах.

²⁸ Красножон А.В., Драгомирецький А.А. Аккерманская крепость... С. 325-326 та ін.

Висновки. Отже, наведені факти дозволяють поставити питання про визнання автором «Карти глибин Дністровського лиману і протоків» французького інженера Ф. Кауффера. Її зйомка могла бути здійснена під час його перших робіт в Аккермані, які за датами планів датуються 1793 р., а один – 27 червня²⁹. Датування цього документу О. Середою 1790 р. є помилковим, про що свідчить також весь хід описаного нами будівництва Аджидерського форту. Що стосується рукописів рапорту та записки, то матеріали для них, вірогідно, були зібрані під час згаданої поїздки Ф. Кауффера до Молдови та Буджака, у жовтні 1797 р.

Загалом описані у статті та проаналізовані в ній картографічні матеріали 1793–1798 рр. суттєво розширюють джерельну базу з історії Аджидеро–Овідіопольських укріплень і картографії Дністровського лиману та його берегів.

Igor Sapozhnykov

Construction and characteristics of the Adjider-Ovidiopol fort (fortress) according to cartographic sources of the 1793-1798

Abstract: The article details and illustrates the process of creating the Adjider-Ovidiopol Fort based on plans and maps of 1793-1798. It talks about its designer F. de Volant and other construction managers, defines the stages of construction and provides a general description from the point of view of scientific fortification. It is emphasized that at the same time, the construction of a number of buildings and piers of the base of the Dniester squadron of the Black Sea Rowing Fleet, as well as the Salt Store and other infrastructure facilities, was being carried out nearby. In addition, the author analyzed, attributed and more precisely dated the reports, maps and plans drawn up in Ackerman in 1793 and 1797 by the engineer F. Kauffer.

The above facts allow us to raise the question of recognizing the author of the 'Map of the Depths of the Dniester Estuary and Straits' by the French engineer F. Kauffer. Its survey could have been carried out during his first works in Akkerman, which according to the dates of the plans date back to 1793, and one – to June 27. The dating of this document by O. Sereda in 1790 is erroneous, as is also evidenced by the entire course of the construction of the Ajider Fort described by us. As for the manuscripts of the report and the note, the materials for them were probably collected during the aforementioned trip of F. Kauffer to Moldova and Budjak, in October 1797.

Keywords: Adjider-Ovidiopol fort, stages of construction, designer and constructors, general characteristics, plans and maps of 1793-1798

²⁹ Сапожников И. Из истории... С. 77-78.

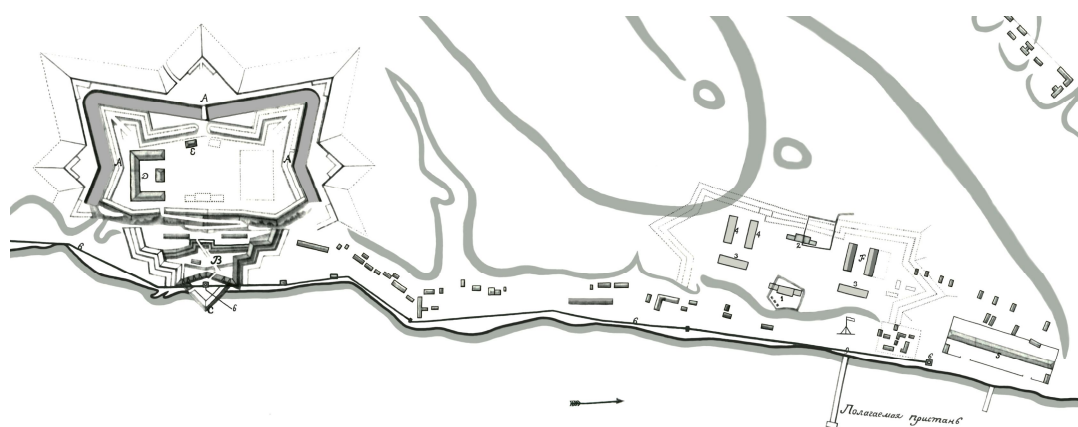

Рис. 1. Гаджидерські укріплення на плані Ф. Деволана 1794 р.:

- А – Велике Гаджидерське укріплення; В – Нижнє укріплення для оборони рейди і прикриття будівель Дністровської ескадри; С – горизонтальна батарея; Д – провіантський магазин (склад); Е – гаубвахта;
F – дві казарми для морських службовців; G – криниці;
1 – правління Дністровської ескадри; 2 – будинок морського начальника; 3 – два офіцерські будинки;
4 – казарми морських службовців; 5 – амбари для солі (Соляний магазин);
6 – «водопровід з фонтанами» (фрагмент).

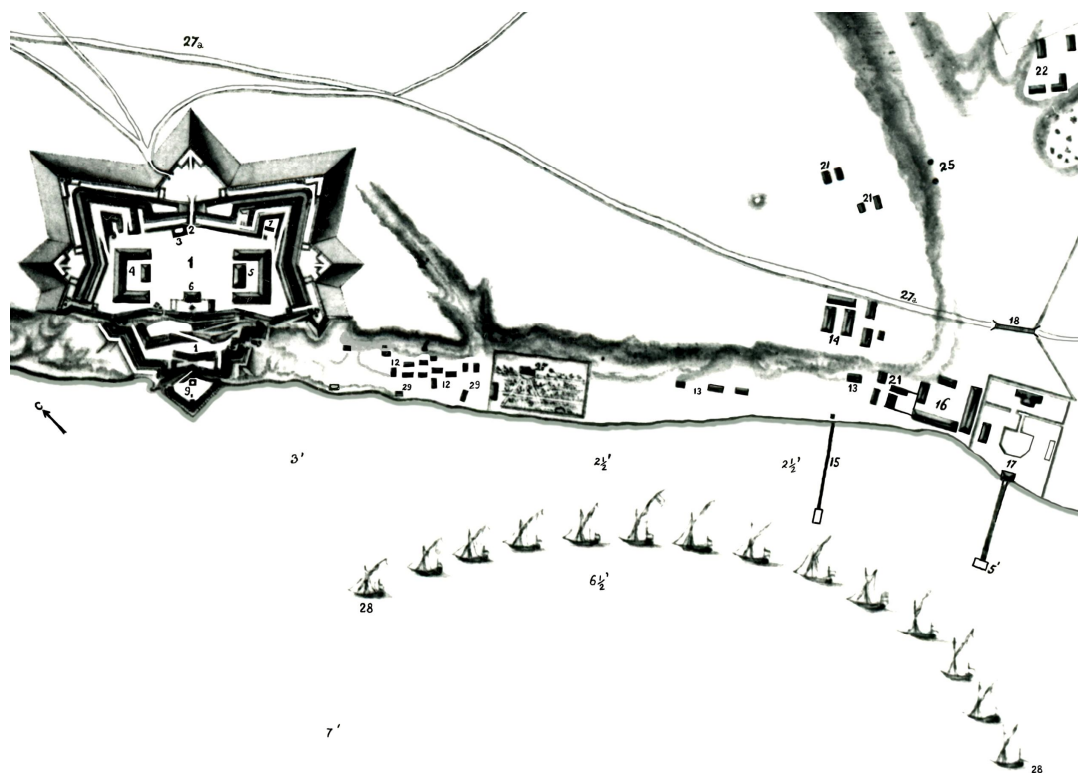

Рис. 2. Овідіопольська фортеця з околицями на «Генеральному плані» Є. Ферстера 1798 р.:
1 – Овідіопольська фортеця; 2 – кам'яна брама; 3 – кам'яна гауптвахта; 4 – кам'яний провіантський склад з офіцерським корпусом; 5 – кам'яні казарми з офіцерським павільйоном; 6 – кам'яний комендантський будинок; 7 – кам'яний порохований погріб; 9 – незавершений кам'яний колодязь; 12 – старі інженерні землянки;
13 – старі адміралтейські будівлі; 14 – кам'яні будівлі для морських службовців з 3-ма землянками;
15 – відновлена адміралтейська пристань для гребних суден; 16 – кам'яні склади (магазин) для солі;
17 – будівлі карантину з пристанню; 18 – дерев'яні містки через болото; 21 – приватні споруди Овідіополя;
22 – старі військові глинобитні казарми і землянки; 25 – колодязі і джерела;
27 – в експлікації підпис відсутній [будинок з садком Є. Ферстера]; 27a – дорога «из Тирасполя в Одесс»;
28 – Дністровська ескадра на рейді; 29 – притини або караули (фрагмент).

Рис. 3. «Карта глубин Дністровського лиману і його гирл» 1793 р.
Верхня частина (1. Паланка; 2. Аккерман; 3. Хаджидере;
4. З Аккерману до фортеці Аджидере відстань 4-5 миль).

Рис. 4. «Карта глубин Дністровського лиману і його гирл» 1793 р. Верхня частина
(5. Московська протока глибиною 3 лікта [аршини]; 6. Острів між двома гирлами;
7. Мусульманська протока глибиною 6 ліктів).

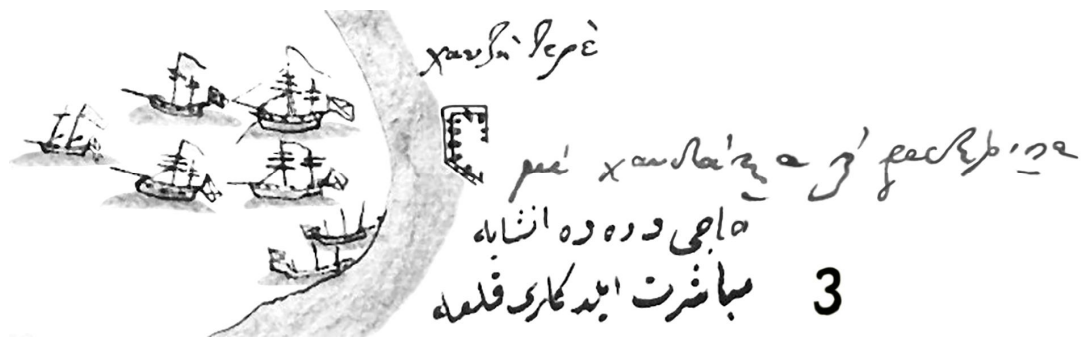

Рис. 5. «Карта глубин Дністровського лиману і його гирл» 1793 р. Збільшений район Аджидеру (4. Hadzsi-dere розпочате здійснення будівництва фортеці).

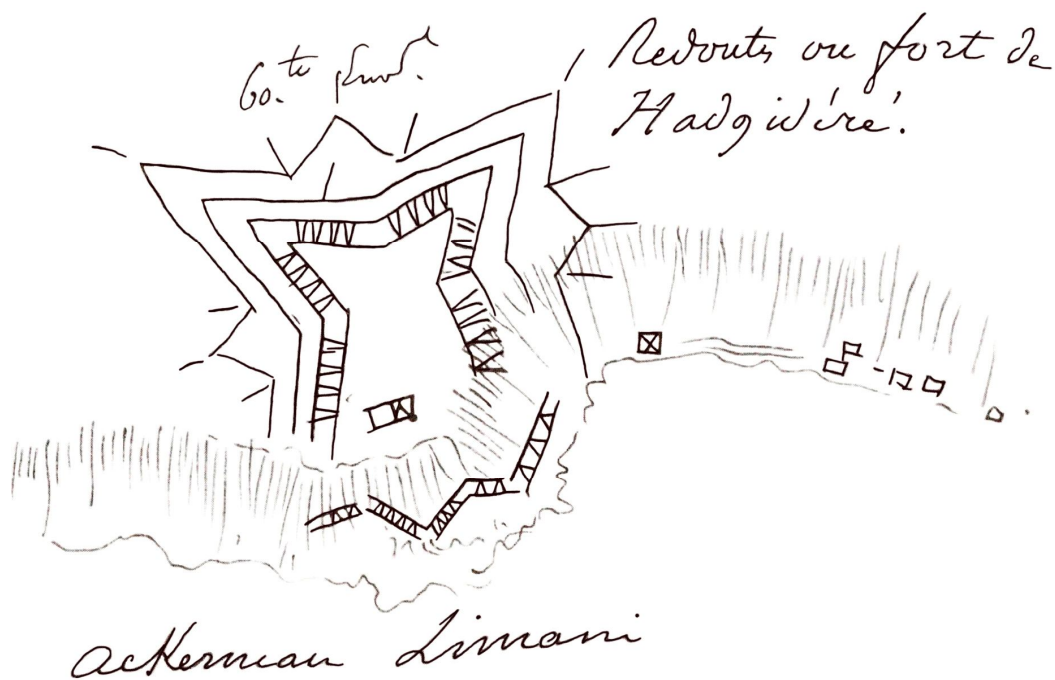

Рис. 6. Схематичний «План редуту або форту Хаджидере» Ф. Кауффера 1797 р.